

Stjepan Damjanović

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Odsjek za kroatistiku

Ivana Lučića 3, HR-10000 Zagreb

sdamjanovic@ffzg.hr

HRVATSKA ĆIRILIČNA BAŠTINA U POVIJESTI HRVATSKE KULTURE I NJEZINO MJESTO U HRVATSKOJ FILOLOGIJI

Od 11. do 19. stoljeća na velikim dijelovima hrvatskoga teritorija stanovništvo je svoje kulturne potrebe izražavalo (i) ćirilicom. Već na srednjovjekovnim kamenim spomenicima (i to na krajnjem hrvatskom sjeverozapadu) nije rijedak slučaj da se miješaju glagoljica i ćirilica, a uskoro poslije takvih slijede i epigrafi na kojima se nalaze samo ćirilična slova. Poznato je da su popovi glagoljaši u pravilu dobro znali i ćirilicu, o čemu svjedoče ćirilični zapisi na mnogim glagoljičnim tekstovima različite funkcionalne usmjerenosti. Posebno su važnu dionicu te pismenosti ostvarili bosanski franjevci svojim pisanim i tiskanim djelima, ali i hrvatski protestanti su njome otisnuli osam knjiga itd. Riječ je dakle o važnom korpusu bez kojega se ne može proučavati povijest hrvatskoga jezika i književnosti, korpusu u kojem prevladavaju tekstovi pravne namjene, često oni u kojima se regulira svagdašnjica običnoga čovjeka, ali ne nedostaju ni tekstovi drukčije funkcionalne usmjerenosti (liturgijski i drugi crkveni tekstovi, beletristika).

Općenito je poznato da se ćirilica, za razliku od glagoljice, sačuvala do današnjih dana, da je ona onim slavenskim kulturama u kojima se proširilo istočno kršćanstvo danas ili jedino ili jedno od službenih pisama, da su i neki neslavenski narodi prihvatili ćirilično pismo (posebice oni koji su živjeli u bivšem Sovjetskom Savezu), da su pravoslavni Rumunji koristili ćirilicu kao liturgijsko i kancelarijsko pismo od kraja 14. stoljeća do 1859. godine.

O postanku toga pisma danas prevladava mišljenje da je nastalo kao rezultat povijesnoga procesa, tj. postupnoga prilagođavanja grčkoga pisma

slavenskom fonološkom sustavu i da je kao pismo kodificirana odnosno da je službeno počela funkcionirati u Bugarskoj nakon državno-crkvenoga sabora u Preslavu 983. godine. Najstarijim danas poznatim ćirilčnim natpisom smatra se Krepčanski iz 921. godine, no u tom pogledu nas može dočekati još neko iznenađenje: svi dobro znamo da smo donedavno učili i govorili da je najstariji Samuilov natpis iz 992.–993. Spomenuti i drugi najstariji natpisi iz desetoga su stoljeća, a najstariji rukopisi iz jedanaestoga. To su oni koje ubrajamo u kanon staroslavenskih spisa.¹

Uobičajilo se tvrditi da je od 11. do 18. stoljeća i na brojnim dijelovima hrvatskoga teritorija stanovništvo svoje kulturne potrebe izražavalo (i) ćirilicom. Drži se da je u hrvatske prostore stigla tzv. južnim putem.² Na znanstvenom skupu koji je HAZU organizirala u studenom 2012., i s kojega se izlaganja (tj. na temelju izlaganja napisani i recenzirani znanstveni radovi) objavljuju u časopisu *Filologija*, uvjerljivo je pokazano da se hrvatskom ćirilicom na našim prostorima još i u 19. stoljeću komunicira na unutarhrvatskoj razini, ali i u prepisci između ustanova u Hrvatskoj i onih izvan zemlje.

Već na srednjovjekovnim kamenim spomenicima (koji dopiru sve do krajnjega hrvatskoga sjeverozapada) nije rijedak slučaj da se miješaju glagoljica i ćirilica, a uskoro poslije takvih slijede i epigrafi na kojima se nalaze samo ćirilčna slova. Podsjećam na to da već *Bašćanska ploča* ima i nekoliko ćirilčnih slova, podsjećam na *Kninski ulomak*, tj. na ulomak luka iz crkve Svetoga Bartola u Kapitolu kraj Knina, na *Plastovski ulomak* iz dalmatinskoga sela Plastova kraj Skradina (jedan i drugi s prijelaza 11. u 12. stoljeće), na AMENЪ sa Supetarskoga ulomka iz 12. stoljeća iz Svetoga Petra u Šumi, što je i najzapadniji zapis ćirilčnih slova na hrvatskim prostorima.³ Takvo je miješanje glagoljčnih i ćirilčnih slova vidljivo i na *Humačkoj ploči*, spiralnom natpisu nađenom u zidu franjevačkoga samostana u Humcu u Hercegovini na kojem ćirilica posve prevladava. Taj natpis koji govori o zidanju crkve po jednima je stariji od najstarijih hrvatskih glagoljčnih epigrafa i istodoban sa *Samuilovim natpisom*, dok drugi drže da je puno mlađi pa predlažu čak 15. stoljeće kao vrijeme njegova nastanka. Branko Fučić je tvrdio da je s prijelaza iz 12. u 13. stoljeće, Hercigonja ga stavlja u rano 11. stoljeće, a lako bi moglo biti da je iz istoga vremena iz kojega su i upravo spomenuti hrvatski spomenici na kojima se miješaju

¹ *Kirilica* 1955:301–316. Uz tekst nalazi se opsežna bibliografija radova o ćirilici.

² Žagar 2009:107–219, posebice 188–215.

³ Hercigonja 1994, ²2006.

glagoljica i ćirilica.⁴ Ivan Milčetić, Vjekoslav Štefanić i Anica Nazor⁵ obilno su dokumentirali tvrdnju da su hrvatski glagoljaši u pravilu znali i ćirilicu. Anica Nazor je pokazala da miješanja tih pisama dolazi i u drugim slavenskim sredinama: grafiti u Simeunovoj crkvi u Preslavu (Bugarska), u dobrudžanskom selu Besarabu (Rumunjska), u sabornoj crkvi u Novgorodu (Rusija), natpis u crkvi Sv. Nauma u Ohridu (Makedonija), u kanonskim glagoljičnim kodeksima nalazimo ćirilčne bilješke (Zografsko četve-roevanđelje, Assemanijev evanđelistar, Sinajski euhologij). I najstariji abecedarij, onaj Münchenski (XI./XII. st.) donosi obje azbuke itd.⁶ Uz kamene spomenike s hrvatskoga prostora koje sam već spomenuo, postojali su i drugi materijali na kojima se miješaju ćirilica i glagoljica: ili tako da se na glagoljskim kodeksima pišu ćirilčne bilješke ili se tekst naizmjenice piše jednim pa drugim pismom.⁷

Ta se dvopismenost na poseban način ogleda i u nazivima pisama: poznato je da Poljičani svoje ćirilčno pismo zovu glagoljicom, a da se iza termina »presbyteri chiurillize« u dubrovačkim ispravama 14. i 15. stoljeća kriju glagoljaši. U vezi s općom poviješću ćirilice spomenut ću da se naziv »ćirilica« prvi put javlja u obliku *kurilovica* u jednom ruskom rukopisu iz 1047. godine. Tamo se pisar zahvaljuje Bogu što je svoj rukopis uspio prepisati »iz kurilovice«. S obzirom na to da je njegov rukopis ćirilčki, istraživačima je odmah bilo znakovito naglašavanje »iz kurilovice« i došli su do zaključka da »kurilovica« zapravo znači »glagoljica«. To je dobro imati na pameti i kad govorimo o hrvatskoj ćirilčnoj baštini, ali i kad dođemo u napast da amaterski izvedemo zaključak »Ćirilicu je valjda izumio Ćiril, a glagoljicu netko drugi.« Slavistika je, naime, blizu shvaćanju da se po Svetom Ćirilu ćirilicom zvalo prvo ono pismo koje je u početku bilo premoćno u bilježenju slavenskih jezičnih idioma, dakle glagoljica, a kasnije su po njemu prozvali drugo pismo — koje je preplavilo velik dio slavenskoga svijeta.

⁴ Najpotpunije je i najčešće u novije vrijeme o Humačkoj ploči pisao Milan Nosić. Usp. npr. njegovu knjigu *Srednjovjekovni jezični spomenici ljubušškoga kraja*, Maveda d. o. o., Rijeka, 2010. U knjizi je i opsežna bibliografija koja se dijelom odnosi na Humačku ploču. Nosić, uz ostalo, piše: »Tekst je pisao neki glagoljaš kojemu je glagoljica bila primarno pismo. To potvrđuje nekoliko činjenica: u pretežito ćirilčkom tekstu pojavu glagoljičkih slova **᠑** (4*) i **᠒᠒᠒** (1*), izrazita zaobljenost ćirilčkih slova pod utjecajem oble glagoljice i redovito pisanje jora (ѣ) umjesto u ćirilici uobičajenoga jera (ѣ). Klesar je vjerno oponašao predložak«. (str. 5–6).

⁵ Milčetić 1911, Fučić 1982, Nazor 1987:78–83, Nazor 2010:288–297.

⁶ Nazor 2000:288–290.

⁷ Nazor 2010:290–297.

Iz same je logike odvijanja kulturnih procesa na hrvatskim prostorima jasno, a od nekoga vremena i spomenicima zasvjedočeno, da su pismeni ljudi u pravilu znali i treće pismo — latinicu — koja je pobjedonosno nadirala nošena ugledom, političkom i gospodarskom moći svojih nositelja (Hercigonja 1994, ²2006). Spomenuta miješanja pisama na kamenu nastavit će se i u knjigama pa će i srednjovjekovna i kasnija hrvatska kultura ponuditi vrlo zanimljive primjere miješanja i pisama i jezika: hrvatska je filologija ponudila puno upozorenja na one primjere koji imaju simboličnu vrijednost, a rjeđe opsežnom i preciznom analizom pokazala uzroke i posljedice toga prožimanja, najuspješnije u nekim radovima Eduarda Hercigonje i Dragice Malić (Malić 2004, Malić 2005:255–270). Ta su se prožimanja nastavljala i nakon 12. stoljeća, dakle nakon vremena kada je na istočnom polu hrvatskoga glagoljaštva, južno od rijeke Krke, ćirilica istisnula glagoljicu. Jedno je vrijeme bila premoćnim pismom, ali uz snažnu konkurenciju latinice koja je sve više preuzimala prvenstvo i zbog gospodarske i političke snage svojih nositelja, osobito zbog činjenice da se njome bilježio i prestižni latinski jezik. Latinica će kroz stoljeća potisnuti ćirilicu s područja gdje se ćirilicom intenzivno pisalo (Bosna, Hercegovina, Poljica, šira dalmatinska područja, Dubrovnik).

Uz epigrafe koje sam spomenuo naravno postoji niz drugih na kojima nema spomenutoga miješanja, nego je tekst ispisan ćirilicom kao što su *Natpis Povaljskoga praga* (iz 1184.) i drugi natpisi koje datiramo drugom polovicom 12. stoljeća ili 13. stoljećem. Negdje od kraja 13. stoljeća pa sve do u 16. stoljeće njima će se pridružiti one tako inspirativne poruke sa stećaka i drugih kamenih natpisa koji su razasuti na širokom prostoru od Cetine do Drine i od Save do Jadranskoga mora. Oni nude obilje podataka za književnojezičnu povijest i povijest kulture pojedinih krajeva, cijelih narodnih skupina i šire od toga. Uvijek su privlačili pažnju istraživača i čitatelja svojim porukama o prolaznosti života (*i molju vas ne nastupajte na me, ja sam bil kako vi jeste, vi ćete biti kako jesam ja* poručuje Viganj Milošević s Kočerinske ploče iz 1404. godine). Oni koji odašilju poruku jako su zainteresirani da je budući čitatelji ne iskrive i da je ne nijeću (*tko bi to potrl da je proklet Otcem i Sinom i Svetim Duhom* kaže se na natpisu vojvode Masna iz 14. stoljeća uklesanom na stijeni u Donjoj Drežnici).⁸

Naravno, srednjovjekovni je korpus ćirilčnih tekstova znatno širi od epigrafike. Ponajprije, tu su tekstovi hrvatske i bosanske diplomatike i prepiske od 12. do 14. stoljeća, dakle banske i kneževske isprave, dopisivanje između Dubrovnika i drugih prostora. Kad spominjem spomenike pismenosti kao što su *Listina Kulina bana* (1189.) ili *Povelja bana Mateja*

⁸ Spomenute navode preuzimam iz knjige M. Šimić 2009.

Ninoslava Dubrovačkoj općini (iz 13. stoljeća) posve sam svjestan da ulazim u osjetljiv i složen problem pridruživanja nacionalnih imena pojavama iz daleke prošlosti pa želim naglasiti da za mene uključivanje nekoga kulturnoga fenomena iz prošlosti u jednu nacionalnu kulturu ne znači automatsko isključivanje iz druge ili drugih. Još je 1973. vodeći hrvatski povjesničar — medievist Tomislav Raukar pokazao da se razvitak zapadne ćirilice u čitavu njezinu trajanju ne može dosljedno i potpuno vezati za određenu etničku podlogu niti konfesiju i da tek od 15./16. stoljeća pojedine tipove pisama možemo s velikom dozom opreza i vrlo pažljivo pridruživati određenim etnosima (Raukar 1973). Devetnaesto stoljeće nam je namrlo jedan filološki koncept koji je u ljudi razvio, rekao bih, potrebu da nešto štite, da grozničavo dokazuju da određeni kulturni fenomeni pripadaju samo njihovoj kulturi, a ta je tendencija zakonito rađala drugu koja u okviru opisa svoje kulture nije ni spominjala tekstove koje je morala spominjati. To se po mojem mišljenju tiče i zapadnoćirilčnih tekstova starijih od 15. stoljeća. Posve sam suglasan s Mateom Žagarom kada piše:

»Bez ikakve dvojbe *Povelja Kulina bana* hrvatski je pismovni spomenik prvog reda (iako se često ne uvrštava u hrestomatije hrvatske pismovnosti): ne samo po tome što je bosanska kultura dionik i hrvatske kulture u cjelini, ni tek po tomu što je posrijedi najstariji štokavski tekst (što znači da ondje imamo vernakulu zasvjedočenu barem dva stoljeća prije nego tekstove pisane čakavskim na zapadu), nego ponajprije po činjenici da su posrijedi prijepisi dubrovačke kancelarije, te po nesumnjivoj intenzivnoj komunikaciji toga dijela južnoslavenskog prostora, koji u više smislova čini cjelinu (bez potiranja nekih posebnosti). Posve je razumljivo da ovaj pisani spomenik, u kontekstu bosanske pismovnosti i kulture, stječe drugu filološku kontekstualizaciju.« (Žagar 2009:199)

Možemo reći da taj spomenik ima mjesta u opisima povijesti svakoga jezičnoga standarda izraslog na štokavštini. U tom smislu spominjem i onih više od dvadeset rukopisa Crkve bosanske i akte bosanske kraljevske kancelarije i listine feudalnih gospodara u Humu. Jedinostvenost prostora o kojoj govorimo nije, kao što je istaknuto, bez posebnosti. Nakon 15. stoljeća te će se posebnosti uvećati na zanimljiv način: naime, sudionicima u komunikaciji ćirilicom to je pismo bilo drugo, sekundarno, jer su se kao prvim služili latinicom ili arabicom koje su utjecale na njihovo ćirilčno pisanje (Nakaš 2011).

Za dio hrvatske ćirilčne baštine može se reći da nije zanemaren u našoj znanosti — to su ćirilčni tekstovi bosanskih franjevac, osobito vrhovi toga stvaralaštva — ono njihovo stvaranje koje je uslijedilo nakon Tridentskoga koncila (1545. — 1563.) kada, kao što kaže Darija Gabrić-Bagarić,

»Sveta Stolica u programe obnavljanja vjerskoga života uključuje i pojačanu skrb za pastoralnu i katehetsku djelatnost, s čim u vezi se pojavljuje pitanje jezika na kojem će se pisati djela s nabožnom tematikom. Preporuka da se pastoral i kateheza obavljaju na narodnom jeziku otvorila je problem narječne podloge književnoga jezika. Izabrano je štokavsko narječje, imenovano kao »jezik bosanski«, a kao uzor dobrog jezika u Rimu je istican jezik prvih franjevačkih pisaca.« (Gabrić-Bagarić 2004:5)

Dio te proizvodnje bosanskih franjevaca pisan je ćirilicom koja se u 15. stoljeću već uvelike morfološki i ortografski osamostalila kao poseban oblik ćirilice koju su nazivali različitim imenima (najčešće *bosančica*: tako ju je 1889. nazvao Ćiro Truhelka⁹, a slabo je poznato da ju je tako još 1861. zvao Fran Kurelac), što naravno ne znači da već i ranije nije pokazivala prepoznatljive posebnosti. Taj je tip ćirilice osim za Bosnu i Hum vezan za Dubrovnik i za srednju Dalmaciju. Darija Gabrić-Bagarić u više je svojih radova ukazala na to da su u Bosni nepovoljne političke prilike u 17. stoljeću prekinule kontinuitet književnojezičnoga razvoja te tako franjevački bosanski pisci u 17. stoljeću traže novi izraz i pomoć nalaze u dubrovačkom i dalmatinskom odsječku hrvatske književnosti. Zapadna je ćirilica u tim procesima ojačavala zajedništvo, posebice s dubrovačkim tekstovima:

»Dubrovačka književnost obogatila je franjevački opus specifičnim leksikom, s njim je importiran specifičan dubrovački fonetizam i tip prilagodbe posuđenica, na temelju kojega jasno otkrivamo djela što ih je Divković imao kao uzor, odnosno utvrđujemo vezu s molitvenicima, lekcionarima, pa čak i s pravnim spisima. Na sintaktičkoj razini također se javljaju identične konstrukcije, uglavnom sintaktički talijanizmi ustaljeni u književnom izrazu.« (Gabrić-Bagarić—Horvat 2012:21)

Nepovoljne prilike o kojima se u navodu govori tiču se zapravo poteškoća kojima su bili izloženi bosanski franjevci kroz nekoliko stoljeća. Nekoliko njihovih samostana nije preživjelo srednjovjekovlje, zapravo svi osim onih u Kraljevoj Sutjesci, Fojnici i Kreševu. No ta tri su sačuvala brojne bosanične rukopise (matične knjige, kronike, protokole, gospodarstvene knjige, listine).¹⁰

U literaturi se slijedi podjela koju je davno ponudio Ivan Berčić (1862) i često se govori o tri tipa/podvrste zapadne ćirilice — dubrovačkoj, bosanskoj i srednjodalmatinskoj (poljičkoj), ali treba naglasiti da se i u nekim drugim hrvatskim sredinama ćirilica upotrebljavala u značajnom vremenskom razdoblju. Tomo je Matić isticao da je sve što je u Slavoniji za tursko-

⁹ Truhelka, Ć. 1889. *Bosančica. Prinos bosanskoj paleografiji*. Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini IV. Sarajevo.

¹⁰ Vidi više o tome u ovom zborniku: Duvnjak, Stjepan. *Bosanični rukopisi u knjižnici Franjevačkoga samostana u Kraljevoj Sutjesci*.

ga vremena pisano hrvatskim jezikom pisano ćirilicom. On piše: »To potvrđuju listine pisane od domaćih ljudi u sedamnaestom vieku pod turskom vlasti i dopisivanje s domaćim i stranim zapovjednicima u doba ratova za oslobođenje Slavonije od Turčina. Pače i crkvenim vlastima izvan Slavonije — zagrebačkom biskupu i Propagandi — pišu svjetovnjaci bosančicom i hrvatskim jezikom ...« (Matić 1945:18). Matiće tvrdi da su u franjevačkim samostanima u Našicama i Velikoj đaci učili

»čitati i pisati ćirilicom bosanskoga tipa, t. zv. bosančicom. Njom se u to doba [početak 17. stoljeća, S. D.] pisalo u hrvatskim krajevima pod turskom vlasti počevši od Jadrana pa uzduž sjeverozapadne granice turskoga carstva, dokle je bilo našega naroda. Bosančicom se pisalo u Poljicima, njome su vodili matice i svoje kućne spise franjevci Primorja oko Makarske, bosančicom je štampan u sedamnaestom vieku književni rad bosanskih franjevac, što je u duhu tridentskoga koncila bio namijenjen vjerskoj prosvjeti naroda, pa i klera, a kako su slavonski franjevci bili također u sklopu redovničke provincije Bosne Srebrne te najjače katoličke crkvene organizacije na periferiji turske carevine od Jadrana do Budima, posve je naravno, da se bosančicom pisalo i u Slavoniji.« (Matić 1945:18)

Moji ovlašni pogledi na tekstove pisane u Slavoniji nisu otkrili grafijske posebnosti koje bi tu ćirilicu razlikovale od one bosanskoga tipa, ali je sve preslabo poznato da bismo jako čvrsto zaključivali.

Posebno mjesto u hrvatskoj ćirilčnoj pismenosti zauzima *Povaljska listina* iz 1250., potvrde o posjedovanju zemljišta koje su brački i hvarski knezovi davali obnovljenom benediktinskom samostanu u Povoljima na Braču. Najstarija takva potvrda je *Isprava kneza Brečka* čiji temeljni sloj seže u 1184. Zanimanje za *Povaljsku listinu* i *Povaljski prag* moglo bi čak proturječiti tvrdnji o slabom zanimanju hrvatske filologije i uopće hrvatske znanosti za ćirilčni dio naše pismenosti jer od 1881., tj. od Franje Račkoga pa do nama suvremenih zahvata Dragice Malić ispisana je bogata literatura o tom spomeniku¹¹ jer listina, kao što piše Dragica Malić »omogućava uvid u jezične pojave na svim razinama i u problematiku onovremene pismenosti. Istodobno ona ukazuje na političke, društvene, gospodarske, pravne i kulturne prilike prostora i vremena u kojem je nastala ...« (Malić 2002:82). Njezinu tvrdnju osnažuju i drugi istraživači pokazujući važnost Listine

¹¹ Spomenimo samo neke autore koji su pisali o *Povaljskoj listini* i(li) o *Povaljskom pragu*: F. Rački 1881, P. Kolendić 1924, I. Ostojić 1934, 1966, M. Vrsalović 1935, J. Vrana 1962, V. Putanec 1964, O. Nedeljković 1971, P. Šimunović 1972, 1984, 1985, 1987, A. Cvitanović 1976, D. Malić 1985, 1987, 1988, 1995, 2002, E. Hercigonja 1987, N. Kolumbić 1987 i dr. O tim važnim tekstovima pisali su i strani filolozi: B. D. Grekov 1951, V. Bromlej 1971, P. Ivić 1981, 1987, V. Jerković 1981, itd. U popisu literature na kraju ovog rada čitatelj može pročitati naslove radova i edicije u kojima su objavljeni radovi u ovoj bilješki spomenutih autora.

za istraživanje hrvatske jezične povijesti, ali i za njezine posebne odsječke. Tako Petar Šimunović analizira antroponimijski sustav *Povaljske listine* i *Povaljskoga praga* pa kaže: »Zbog golemo broja imena posjeda (toponima) i imena osoba (antroponima) Listina je izuzetno vrijedno vrelo i jedno od najstarijih vrela za proučavanje antroponimije na hrvatskom jeziku.« (Šimunović 1987:134). Naravno, nema svaki ćirilčni spomenik značenje *Povaljske listine*, ali ta pismenost u cjelini, i pogotovo kada svoj pogled ne zaustavljamo samo na srednjem vijeku, nudi to što Dragica Malić, P. Šimunović i drugi istraživači tvrde za *Povaljsku listinu* pa je jasno da se zanemarivanjem toga korpusa lišavamo važnih podataka za razumijevanje povijesnih procesa u različitim vidovima čovjekove djelatnosti. Spominjem u vezi s tim samo prevažni *Poljički statut* koji i svojim pravnim sadržajem i svojim slikovitim rečenicama i poviješću svojega prepisivanja i uvijek novih zahtjeva gospodarima da ga priznaju itekako potvrđuje važnost korpusa o kome govorimo. U 116 članaka uređuju se javni odnosi na razini krivičnoga, građanskoga i procesnoga prava. Pravne odredbe »pričaju« o ustrojstvu Poljičke Republike u vremenu kada plemensko uređenje prelazi u feudalno. U jezičnom se oblikovanju očituje utjecaj usmene književne tradicije i u hrvatskom srednjem vijeku vrlo proširena koncepcija miješanja elemenata iz različitih jezičnih idioma: ovdje se čakavština i štokavština prepleću s tradicionalnim književnim jezikom — staroslavenskim (usp. Pivčević 1921, Grekov 1951, Cvitanić 1971, Margetić 2000).

Vremenske odrednice (trajanje) uporabe zapadne ćirilice, vidljivo je već iz onoga što sam rekao, nisu posvuda iste. Benedikta Zelić-Bučan, vrlo zaslužna za istraživanje ćirilčnoga pisanja u Dalmaciji, drži da je bosančica »nacionalni oblik jednog općenitijeg pisma«, da je riječ o minuskulnom pismu koje se razvilo iz srednjovjekovnoga bosanskoga brzopisa i poluustava te je kanonizirana u Divkovićevim djelima (Zelić-Bučan 1961). Od imena koju za pismo upotrebljavaju hrvatski znanstvenici autorica spominje *bosanska azbukva* (Ivan Berčić), *bosanska ćirilica* (Franjo Rački), *hrvatsko-bosanska ćirilica* (Ivan Kukuljević, Matija Mesić), *bosansko-dalmatinska ćirilica* (Vatroslav Jagić). Spominje i naziv *divokuša* za koji pretpostavlja da je posljedica popularnosti Divkovićevih djela u Dalmaciji. Za same dokumente kaže da u njima »za bosančicu ne nalazimo nikakvo posebno ime, nego jednostavno hrvatsko pismo.« (Zelić-Bučan 1961:8). Poziva se pritom na Kaletića koji u predgovoru svoga prijepisa *Hrvatske kronike* upotrebljava taj naziv.

Stari i slavni dubrovački arhivi čuvaju puno ćirilčnih tekstova iz svoje slavenske kancelarije sve do u 16. stoljeće, a humanizam i renesansa će donijeti prevlast latinice, no pravni tekstovi različitoga sadržaja pisat će se

ćirilicom sve do 1806., tj. do ukinuća Republike. Srednjovjekovna dubrovačka dionica hrvatske ćirilčne pismenosti nudi tekstove različite funkcionalne usmjerenosti i ta višefunkcionalnost pokazuje da krivo imaju oni koji poticaje za nastanak takve pismenosti svode samo na potrebu komunikacije sa zaleđem, bližim ili daljim. Upravo višefunkcionalnost teksto-va pokazuje da je postojala unutrašnja, dubrovačka potreba za takvim pismovnim izrazom koji svoj iskon ima u staroslavenskoj, ćirilometodskoj tradiciji. Cjeloviti kodeksi liturgijske namjene (*Leipziški lekcionar* iz XV. st. ili *Dubrovački lekcionar* s početka 16. st.) ili zbornik *Libro od mnozijeh razloga* iz 1520. svjedoci su te unutrašnje potrebe, ali i svjedoci prepletanja glagoljične i ćirilčne pismenosti: kada su stvarali svoja djela i pisali ih ćirilicom, nerijetko im je kao predložak poslužio glagoljični tekst. No svi ti tekstovi, i srednjovjekovni i oni s početka novoga vijeka, nose još jednu važnu osobinu hrvatske kulture: romansko-slavensko prepletanje.

Kao što je poznato i višeput isticano, ćirilicom su u Dubrovniku pisali i ugledni pisari romanskoga podrijetla što izravno svjedoči o ugledu toga pisma: među njima je i prvi poznati notar dubrovačke kancelarije Paskal koga se drži, s obzirom na veliki broj isprava koje mu istraživači pripisuju, i važnim kreatorom osebujne dubrovačke minuskule. Zadnja njegova ćirilčna isprava iz 1254., a sve (i latinske) pisane su u razmaku od 1228. do 1266. Naravno, poznati su i pisari slavenskoga podrijetla : Jaketa Krusić, Niko Bijelić, Vidoš Bogdanić, Rusko Hristoforović i drugi, ali bilo ih je dakako i talijanskoga podrijetla, npr. Nikša Zvijezdić (1431.–1455.). U ovoj bih prilici upozoriti kako suradnja i uvažavanje različitosti može donijeti bogate plodove i koristi svima koji surađuju. Naime, teško da bi razina hrvatske ćirilčne pismenosti iz Dubrovnika bila tako visoka da nije primala romanske (talijanske) poticaje. Pisari su u pravilu znali i latinicu i ćirilicu i time su širili geografske i duhovne prostore suradnje. To se može reći i za međusobne utjecaje hrvatskih i bosanskih kancelarija jer su se one kadšto razlikovale s obzirom na utjecaj prvoga pisareva pisma na bosančicu (latinica, arabica). Naravno, poticaji i nenametnuti utjecaji su jedno, a nametanje svojega i pokušaj iskorjenjivanja tuđega nešto posve drugo. Prvo je u naravi kulturnoga čina, drugo je toj naravi protivno.

U ovom, nužno krnjem, pregledu i komentiranju hrvatske ćirilčne baštine svakako bih još htio spomenuti i onih osam ćirilčnih knjiga, koje su, zajedno s trinaest glagoljičnih i devet latiničnih, otisnuli hrvatski protestanti u Urachu kraj Tübingena od 1561. do 1565. Kao što je poznato, protestantizam nije u hrvatskim krajevima uhvatio korijena, na hrvatski jezični standard on nije djelovao onako snažno kao npr. na njemački, nizozem-

ski, danski ili švedski koje je bitno odredio. Hrvatske protestantske knjige teško su i stizale i još teže se raspačavale po hrvatskim krajevima. Ipak, korpus od 30 knjiga ima iznimnu vrijednost za proučavanje jezičnih koncepcija koje su »bile na stolu«. To da se tiskalo na sva tri pisma znači da se poštovala i tradicija i da su se uvažavale suvremene navike i potrebe. Ćirilčni dio korpusa svjedoči da su ćirlicu smatrali ravnopravnim dijelom i tradicije i suvremenosti. Spomenimo da su 1561. uz ćirilčni *Pokusni list* (u 300 primjeraka) ćirlicom otisnute *Tabla za dicu* (u literaturi zvana i *Abecedarij*, 2000 istisaka) i *Katekizam* (2000). Godinu dana kasnije (1562.) ćirlicom su otisnute *Razumni nauci* i *Artikuli* (jedan i drugi naslov po 1000 primjeraka), a godine 1563. *Prvi del novoga testamenta* (1000), *Drugi del novoga testamenta* (1000) i *Postila* (500).

Precizne filološke analize tih izdanja i međusobne usporedbe istih tekstova izdanih različitim pismima, analize koje su jedva počele, sigurno će iznjedrili zanimljive spoznaje o povijesnim putovima hrvatskoga jezika i hrvatske kulture. Navest ću samo jedan primjer koji svjedoči kako se ćirilčna i glagoljična i latinična grana hrvatske pismenosti moraju držati jednom pismenošću i kako se samo tako može dolaziti do valjanih zaključaka. Kritičari protestantskoga glagoljičnoga izdanja *Novoga testamenta* nisu svi bili naviknuti na ista jezična rješenja, niti im se književna naobrazba temeljila na čitanju istih knjiga. Prigovaralo se tomu izdanju, uz ostalo, da ima puno pogrešaka u pravopisu, što treba povezati s odsustvom čvršće norme. Uostalom i prigovor o nerazumljivosti i onaj o pravopisnim pogreškama prevoditelji *Novoga zavjeta* na hrvatski predvidjeli su, što se vidi iz predgovora glagoljičnom izdanju. Donosim ih u transkripciji:

– Da nismo paki povsuda svih besed, kakono u vaših misalih, i brvijalih stoji va ovo naše tmačnje postavili, to jesmo volno učinili, zato da v dosta mestih u misalih našli smo pismenim načinom (kako niki prave) pisano ili nikim tujim nerazumnim jazikom kako sami znate, i njekude krivo tmačeno.

Nakon što konstatiraju da se glagoljicom i ćirlicom ne piše ujednačeno i da su slova oblikovali i rezali vješti njemački majstori *gledajuć na onu staru hrvatsku štampu u brovijalih i misalih* nastavljaju da u ćirilici nisu stavljali brojne nadslovne znakove jer nisu funkcionalni (*zašto va štenju malo ili ništar prude*) te kažu :

– ni jera nismo povsuda postavili, za zgora rečeni uzrok. U glagolskih knjigah takajše nismo ga povsuda pisali, a to svjetom dobrih Hrvatov, latinskoga, grčkoga i jevrejskoga pisma učenih.

Čitajući te retke nikako ne bismo očekivali da u ćirilčnom izdanju ima puno više jerova nego u glagoljičnom, a ima ih. Očito su neki drugi

»dobri Hrvati« držali da jerove treba vratiti jer su dio onoga »pismenoga načina« o kome se u predgovoru govori. Sve to govori i o prepletanju naših različitih pismovnih tradicija i o tome da svakoj od njih, a posebice njihovim vezama, moramo pokloniti doličnu pažnju (Damjanović 2012:11–22).

U zaključku bih htio naglasiti ovo:

Hrvatska se filologija izrijekom redovito suprotstavljala onima koji su sve štokavsko odvajali od hrvatskoga i za to je, naravno, imala valjane razloge. S druge strane, u mnogim konkretnim slučajevima ona se ponašala kao da njezini oponenti imaju pravo. Bolje upućeni njezini djelatnici nisu uvijek dobro razlikovali potrebnu osjetljivost za druge i nepotrebni herostratizam, slabije upućeni su pak iskazivali bojovničke i zaštitarske osobine ne uočavajući da nas naši ćirilčni tekstovi na sasvim određen način dovede u vezu s drugim kulturama koje su se tim pismom služile ili se i danas služe i da te veze ne dovede u opasnost posebnost naše kulture, nego bogate njezine sadržaje. Takva je situacija, mislim, osobito štetila proučavanju štokavske stilizacije hrvatskoga književnoga jezika, osobito dokumentiranom opisu njegova kontinuiteta, kontinuiteta cjeline i kontinuiteta pojedinih funkcionalnih stilova. Zbog toga ni slika onoga što bitno određuje hrvatski kao povijesni jezik, a to je njegova tronarječnost, nije oštra i puna kako bi mogla biti. Književnojezične stilizacije izrasle na tim narječjima nisu tri rijeke koje kroz povijest teku ne dodirujući se, nego se prepleću na mnogo načina, kao što dobro znamo. Ne treba ni govoriti da se ni povijest drugih filoloških i nefiloloških pojavnosti ne može valjano proučavati bez toga korpusa, koji je rijetko u kojoj hrvatskoj pokrajini i rijetko u kojem vremenu bio premoćan, ali je takav da ne poznavajući ga ne možemo valjano opisivati povijesne procese važne za našu kulturu. Koliko samo matica (krštenih, vjenčanih, umrlih), koliko samostanskih kronika, koliko gospodarstvenih knjiga pisanih ćirilicom čeka svoga prvoga proučavatelja!

U tom nas pogledu čeka uistinu velik posao: da unesemo reda u terminološku zbrku u imenovanju toga pisma, tj. u imenovanju pojedinih njegovih tipova, u određivanju vremenskih i prostornih parametara unutar kojih se tekstovi ostvaruju, da svoje jezikoslovne i književnopovijesne zahvate učinimo primjereno složenima, da suradnju s povjesničarima i znanstvenicima drugih disciplina ojačamo, ali i da ojačamo suradnju i s filozofima drugih sredina.

Zanemarujući ćirilčni korpus svoje pismenosti s jedne strane, s druge pak upotrebljavajući kadšto filološki govor koji pripada 19. stoljeću,

hrvatska filologija obrazovane laike ponekad utvrđuje u njihovim opasno pojednostavljenim stavovima, a morala bi činiti upravo obrnuto. Ne bi smjela pomagati onima koji opis hrvatskoga identiteta grade upornim kljaštrenjem onoga što se njima, najčešće zbog neupućenosti, čini nepoželjnim, a ni onima koji ne razumiju heterogenost konstituiranja hrvatske kulture i hrvatske nacije. Najvažnija promjena bila bi da sami sebi, hrvatskoj filologiji i kulturi, posvijestimo ulogu ćirilične sastavnice hrvatske pismenosti.

Literatura

- Berčić, Ivan. 1862. *Bukvar staroslavenskog jezika*. Prag.
- Cvitanić, Antun. 1971. O važnosti proučavanja specifičnosti poljičkog statutarnog uređenja. *Poljički zbornik 2*, 73–92.
- Čremošnik, Gregor. Bosanske i humske povelje srednjega vijeka. *Glasnik Zemaljskoga muzeja Sarajevo* III, 103–143; IV–V, 105–1999; VI, 81–119; VII, 293–336.
- Damjanović, Stjepan. 2012. Predstandardna razdoblja hrvatskoga jezika. *Povijest hrvatskoga jezika. Književnost i kultura devedesetih. Zbornik radova 40. seminara Zagrebačke slavističke škole*. Ur. Krešimir Mićanović. Zagreb. 11–22.
- Fučić, Branko. 1982. Granična područja glagoljice i ćirilice. *Brački zbornik 15*.
- Gabrić-Bagarić, Darija. 2004. *Primjeri bosanskohercegovačke pismenosti i književnosti od 11. do 19. stoljeća*. Sarajevo : Napredak.
- Gabrić-Bagarić, Darija, Marijana Horvat. 2012. Hrvatska bosanička baština u djelima bosanskih franjevaca 17. st. *Hrvatska ćirilična baština. Knjiga sažetaka s Međunarodnoga znanstvenoga skupa povodom 500. obljetnice tiskanja prve hrvatske ćirilične knjige*. Zagreb : HAZU.
- Grekov, Boris Dimitrijevič. 1951. *Polica*. Moskva.
- Grubišić, Vinko. 1978. *Grafija hrvatske lapidarne ćirilice*. München—Barcelona : Knjižnica Hrvatske revije.
- Hercigonja, Eduard. 1982. Bosančica. *Enciklopedija Jugoslavije II*. Zagreb. 88–92.
- Hercigonja, Eduard. 1987. Povaljska listina i Natpis Povaljskoga praga u hrvatskoj kulturnoj i književnoj povijesti. *Brački zbornik 15*, 60–77.
- Hercigonja, Eduard. 1994, 2006. *Tropismena i trojezična kultura hrvatskoga srednjovjekovlja*. Zagreb.
- Ivić, Pavle. 1987. Otkud ćirilica na Braču. *Brački zbornik 15*, 186–187.
- Ivić, Pavle, Vera Jerković. 1981. *Pravopis srpskohrvatskih ćirilskih povelja i pisma XII i XIII veka*. Novi Sad.

- Jagić, Vatroslav. 1980. *Nekoliko riječi o bosanskim natpisima na stećcima*. Glasnik Zemaljskoga muzeja u Sarajevu II, 97–102.
- Kapitanović, Vicko. 2007. *Četiri bosanička natpisa*. Starohrvatska prosvjeta III–34. 337–354.
- Kirilica*. 1995. Kirilo-metodievaska enciklopedija. Sofija : BAN. 301–316.
- Kolendić, Petar. 1924. Stihovi u Povaljskom natpisu iz XII veka. Južna Srbija. Skopje.
- Kolumbić, Nikica. 1987. *Povaljski prag u okviru problematike najstarijega hrvatskog stihotvorstva*. Brački zbornik 15. Supetar. 150–161.
- Malić, Dragica. 2002. *Povaljska listina kao jezični spomenik (Uvodne napomene)*. U knjizi *Na izvorima hrvatskoga jezika*. Zagreb : MH. 82–123.
- Malić, Dragica. 2004. *Skrivene veze hrvatske srednjovjekovne glagoljičke, ćiriličke i latiničke grafije*. *Glagoljica i hrvatski glagolizam*. Ur. M. A. Dürriegl, M. Mihaljević i F. Velčić. Zagreb.
- Malić, Dragica. 2005. *Tragom latiničke grafije u hrvatskim glagoljičkim i ćiriličkim spomenicima*. *Drugi Hercigonjin zbornik*. Ur. Stjepan Damjanović. Zagreb. 255–270.
- Margetić, Lujko. 2000. *Zakoni, pravni običaji, statuti, privilegiji*. *Hrvatska i Europa II. Srednji vijek i renesansa*. Ur. E. Hercigonja. Zagreb : HAZU. 149–166.
- Matić, Tomo. 1945. *Prosvjetni i književni rad u Slavoniji prije Preporoda*. *Djela HAZU* 41.
- Milčetić, Ivan. 1911. *Hrvatska glagoljska bibliografija*. I. dio. *Opisi rukopisa*. *Starine JAZU* 33.
- Mošin, Vladimir. 1952. *Ćirilički rukopisi Jugoslavenske Akademije u Zagrebu I–II*. Zagreb.
- Nakaš, Lejla. 2011. *Bosanska ćirilična pisma / Bosnian Cyrillic Letters*. Sarajevo : Forum Bosnae.
- Nazor, Anica. 1987. *Ćirilica i glagoljaši*. *Brački zbornik* 15, 78–83.
- Nazor, Anica. 2000. *Prožimanje glagoljice i ćirilice na hrvatskom prostoru*. *Hrvatska i Europa. Srednji vijek i renesansa II*. Ur. E. Hercigonja. Zagreb : HAZU. 288–297.
- Nedeljković, Olga. 1971. *O ispravi kneza Brečka kao spomenika jezične prošlosti na Braču*. *Poljički zbornik* 2, 199–212.
- Nosić, Milan. 2010. *Srednjovjekovni jezični spomenici ljubušškoga kraja*. Rijeka : Maveda.
- Ostojić, Ivan. 1934. *Benediktinska opatija u Povoljima na otoku Braču*. Split.
- Ostojić, Ivan. 1966. *Još o sadržaju i pismu Povaljskog kartulara*. *Slovo* 17, 125–135.

- Pivčević, Ivan. 1921. Povijest Poljica. *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* XLIV, 1–124.
- Putanec, Valentin. 1964. Tekstološki i jezični problemi u Povaljskom kartularu (1184–1250). *Slovo* 14, 101–109.
- Rački, Franjo. 1881. Najstarija hrvatska cirilicom pisana listina. *Starine* 13, 197–210.
- Raukar, Tomislav. 1973. O problemu bosančice u našoj historiografiji. *Radovi Muzeja grada Zenice* III. Zenica.
- Schütz, Joseph. 1963. *Das handschriftliche Missale Illyricum cyrillicum Lipsiense* I–II. Wiesbaden.
- Šanjek, Franjo. 1975. *Bosansko-humski (hercegovački) krstjani i katarsko-dualistički pokret u srednjem vijeku*. Zagreb : Kršćanska sadašnjost.
- Šimić, Marinka. 2009. *Jezik srednjovjekovnih kamenih natpisa iz Hercegovine*. Sarajevo : Matica hrvatska.
- Šimunović, Petar. 1987. Antroponimijski sustav Povaljske listine i Povaljskoga praga. *Brački zbornik* 15, 124–149.
- Tentor, Mate. 1932. *Latinsko i slavensko pismo*. Zagreb : Matica hrvatska.
- Truhelka, Ćiro. 1889. Bosančica. Prinos bosanskoj paleografiji. *Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* IV. Sarajevo.
- Valentić, Mirko. 1969. *Kameni spomenici XIII – XIX. stoljeća*. Zagreb : Povijesni muzej Hrvatske.
- Vrana, Josip. 1957. Tko je pisao najstarije dubrovačke isprave. *Slovo* 6–8. Zagreb. 313–334.
- Vrana, Josip. 1962. Kulturnohistorijsko značenje Povaljske listine iz godine 1250. *Filologija* 3, 201–218.
- Vrsalović, M. 1935. Riječ Konac u izvorima s otoka Brača. *Obzor* (Zagreb), 23.XII.1935.
- Vego, Marko. 1962–1970. *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine* I–IV. Sarajevo.
- Zelić-Bučan, Benedikta. 1961. *Bosančica u srednjoj Dalmaciji*. Split. 32 str. + 30 faksimila dokumenata. (Drugo izdanje: *Bosančica ili hrvatska ćirilica u srednjoj Dalmaciji*, Državni arhiv u Splitu, 2000.).
- Žagar, Mateo. 2009. Hrvatska pisma u srednjem vijeku. *Povijest hrvatskoga jezika* 1. Zagreb. 107–219.

Хорватское кириллическое наследие в истории хорватской культуры и ее место в хорватской филологии

Резюме

В период 11–19 вв. на большой территории хорватских земель население свои культурные потребности выражало (в том числе и) на кириллице. Уже на средневековых каменных памятниках (даже на крайнем хорватском северо-западе) нередко можно встретить смешивание глаголицы и кириллицы, а вскоре после этого на каменных памятниках появляются надписи, сделанные исключительно кириллическими буквами. Известно, что монахи-глаголяши, как правило, хорошо знали и кириллицу, о чем свидетельствуют кириллические записи на многих глаголических текстах различной функциональной направленности. Обычно выделяется три типа/подвида хорватской кириллицы — дубровницкая, боснийская и центрально-далматинская («поличкая»). Однако, надо отметить, что и в других хорватских регионах кириллица использовалась в течение достаточно длительного времени (например, все, что было создано на хорватском языке в период турецкой оккупации Славонии, было написано с использованием кириллицы). Особенно важную роль в процессе создания письменности на кириллице сыграли боснийские францисканцы своими написанными и напечатанными произведениями, а также хорватские протестанты, которые на ней напечатали восемь книг. Таким образом, речь идет о значительном корпусе, без которого невозможно изучать историю хорватского языка и литературы и который представлен, в основном, текстами правового характера, в которых, чаще всего, регулируется повседневная жизнь обычного человека. Но существуют также и тексты из других функциональных сфер (литургические и другие церковные тексты, художественная литература).

Отдельные серьезные исследования культурологического, палеографического и лингвистического характера не могут скрыть того факта, что при изучении кириллического хорватского корпуса отсутствовала всякая систематичность, а чуть большей интерес общественности проявлялся лишь в связи с дискуссиями о (национальной) принадлежности отдельных текстов и о степени специфичности хорватской кириллицы в качестве графической системы. Пятисотая годовщина выхода первой хорватской напечатанной на кириллице книги *Dubrovačkoga ćirilskoga molitvenika* (1512) является хорошим поводом для того, чтобы собрать полученные результаты исследования и продумать, как более успешно интегриро-

вать кириллический корпус в хорватские кириллические исследования и как сделать эти исследования более современными.

Ključne riječi: hrvatska ćirilica, tropismenost i trojezičnost, povijest hrvatskoga jezika

Key words: Croatian Cyrillic Script, trilateracy and trilingualism, the history of Croatian language